

Zagrożenie przestępczością w przestrzeni zurbanizowanej i jego obraz w umyśle człowieka

Aleksander Hauziński

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Augustyn Bańka

SWPS Wydział Zamiejscowy w Katowicach

PERCEPCJA ŚRODOWISKA I WIEDZA O ŚRODOWISKU

Percepcja środowiska jest złożonym procesem przebiegającym na poziomie metabolicznym, informacyjnym i społecznym. Percepcja przestrzeni i wiedza o niej to procesy psychologiczne, które wzajemnie się uzupełniają, co stwierdził m.in. Piaget (1966) badając mechanizmy akomodacji i asymilacji. Procesy te z perspektywy psychologicznego strukturalizmu stanowią z jednej strony podstawę równowagi fizjologicznej, afektywnej i intelektualnej, a z drugiej strony równowagi w relacji ze światem. Mechanizm asymilacji wyraża się poprzez wcielanie świata zewnętrznego w powstałe struktury umysłowe, a mechanizm akomodacji jest wynikiem adaptacji struktur umysłowych do świata zewnętrznego. Jak pisze Piaget (1960) „...działanie i myśl, które w ten sposób asymilują przedmioty, zmuszone są przystosowywać się do nich, tj. zmieniać siebie odpowiednio do każdej zewnętrznej zmiany” (s. 13). Percepcja przestrzeni i orientacja w niej są procesami konstruowania przestrzeni, począwszy od konstrukcji obrazu własnego ciała, jego najbliższych obszarów a skończywszy na szerszych przestrzeniach geograficznych (Bańka, 1997). Proces konstruowania w przestrzeni poznawczej pojęcia przestrzeni fizycznej jest procesem złożonym i związanym z rozwojem zdolności myślenia. W ujęciu rozwojowym rozwój percepcji przestrzeni jest funkcją wieku rozwojowego. Związki między wiekiem a percepcją przestrzeni kształtują się na podstawie efektów „pierwotnych” czy „efektów pola”. Niektóre z tych efektów to błędy percepcji zwane też jako nieprawdziwe percepcje. Ich przykładami są złudzenia Delboeufa albo Müllera – Lyera, błą-

dy wzorca, błędy dotyczące pola centracji (Piaget, 1991). Efekty pierwotne zachowują te same właściwości jakościowe w każdym wieku, jednak wraz z wiekiem maleje ich intensywność.

Struktury wiedzy o przestrzeni kształtują się na podstawie przestrzennej mobilności osoby. Osoba o określonej charakterystyce psychologicznej i społecznej znajduje się w ciągłej interakcji subiektywnej i obiektywnej ze środowiskiem. Wraz z wiekiem i nabywaniem doświadczeń wzrasta sprawność lokomotoryjna dziecka, między innymi dzięki sukcesywnemu skonstruowaniu reprezentacji mentalnych środowiska fizycznego. Reprezentacje te umożliwiając realizację celów i planów, stanowią z jednej strony mapy poznawcze środowiska (Bańka, Hauziński 2003), a z drugiej strony mapy poznawcze działania celowego (Bańka, 2013).

PRZESTRZEŃ MIEJSKA

Zainteresowania życiem miejskim, jego organizacją i problemami społecznymi związanymi m.in. z przestępczością czy bezpieczeństwem są równie długotrwałe jak historia samych miast. Prawdę mówiąc historia miast to historia tworzenia bezpiecznej przestrzeni (Bańka, 2002, 2013). Zainteresowanie psychologią problemami środowiska zamieszkania wzrosło radykalnie po drugiej wojnie światowej wskutek kryzysu mieszkaniowego i rozwoju masowego budownictwa oraz wzrostu świadomości odnośnie do konieczności wprowadzenia zmian w otaczającej rzeczywistości (Huguet, 1983; Banka, 2003). Dynamicznemu rozwojowi procesów urbanizacji środowisk towarzyszyło szczególne nasilenie się niekorzystnych zjawisk związanych z życiem miejskim, jak zanieczyszczenie środowi-

ska, wzrost bezrobocia i przestępczości, nasilenie bezdomności i wreszcie przestępczość. Potrzeba przeciwstawienie się owym niekorzystnym zjawiskom obniżającym jakość życia zrodziła silne nurty teoretyczno-badawcze, a w szczególności nurt środowiskowy i ekologiczny (Bańka, 2008). Ich przedstawiciele byli zainteresowani badaniem zjawisk w ich naturalnym otoczeniu (Proshansky, 1970) oraz szeroko rozumianą współpracą z reprezentantami innych dyscyplin naukowych (Sanoff, 1997, 2013)). Przykładem stanowiska rozwijającego współpracę psychologów, urbanistów i architektów jest m.in. Kevina Lyncha *The Image of the city* (1960). Praca Lyncha stanowi moment przełomowy w poszukiwaniu integrującej teorii przestrzeni fizycznej i umysłowej pozwalających na tworzenie praktycznych programów budowania bezpiecznej przestrzeni i zapobiegania przestępczości.

Innym przykładem teorii integrującej problem fizycznej przestrzeni i przestrzeni umysłowej jest teoria przestępczości Pyle'a i współpracowników (1974). Ma ona dużą wartość dla psychologów, jak i urbanistów, kryminologów i reprezentantów innych dyscyplin zainteresowanych uwarunkowaniami przestrzennego rozkładu przestępczości w mieście oraz systemowym ujęciem przestępczości umożliwiającym porównanie tego zjawiska na poziomie mikro, mezo i dużej skali.

PRZESTRZEŃ MIEJSKA JAKO ŚRODOWISKO ZAMIESZKANIA I ZACHOWANIA

Zachowania zawsze wyrażają się w jakiejś przestrzeni. Jeżeli interakcja między zachowaniem a przestrzenią ma trwały i powtarzalny charakter, to wskazuje ona na istnienie wzoru zachowania. W przestrzeniach o stałych bądź zmiennych cechach (Bańka, 2002) typy wzorów zachowania wyznaczane są przez właściwości społeczne i fizyczne przestrzeni oraz przez właściwości jednostki. Z jednej więc strony zachowania są wynikiem interakcji właściwości osoby oraz właściwości środowiska, w którym ona żyje, spostrzega i w stosunku do którego posiada określone postawy, nastawienia i oceny. Z drugiej strony, środowisko wyzwała a niekiedy wymusza zachowania jednostki przez różnorodne wymagania, właściwości, swą organizację i funkcje. W tym ujęciu pojęcie zachowania odnosi się do aktywności jednostki w przestrzeni a pojęcie działania odnosi się do aktywności psychicznej.

Przez środowisko zamieszkania rozumie się subiektywnie wyróżniony z całej przestrzeni miasta taki obszar bytowania, z którym osoba się identyfi-

kuje, w którym realizuje różnorodne potrzeby, dla którego posiada umysłową reprezentację pod postacią mapy poznawczej sąsiedztwa. Lee (1973) badając rozumienie sąsiedztwa posługiwał się jednocześnie terminem dzielnicy (*district*). Wyniki jego analiz ujawniły znaczne indywidualne zróżnicowanie rozumienia pojęcia sąsiedztwa, co zależało zarówno od zróżnicowania środowiska fizycznego, jak i od właściwości badanych. Analiza szkiców map ujawniła, że wielkość zaznaczanych obszarów (średnia około 130 akrów) była podobna dla 30% próby mimo tego, że część badanych mieszkała w dzielnicy podmiejskiej a część w slumsach. Według Lee (1973) jednym z ważnych kryteriów różnicujących pojęcie sąsiedztwa jest poczucie wspólnoty, lub inaczej przynależności do społeczności lokalnej (*a sense of community*) (Novel, Boyd, 2010).

Pojęcie sąsiedztwa najlepiej wyraża kryterium tożsamości społeczności lokalnej w środowisku wielkomiejskim. Jak zauważa Wallis (1967, s. 126) „...w metropolii jednostka korzysta tylko z jakiegoś małego fragmentu całości, której jest nominalnym mieszkańcem. Całej fizycznie dostępnej przestrzeni jednostka nie jest w stanie użytkować. W wielkim mieście przestrzeń znana nam jak własna kieszeń jest nieduża, a w stosunku do obszaru miasta wprost znikoma”. Zatem tylko w przypadku zamieszkiwania małego miasta mamy szansę na bycie mieszkańcem nie tylko w sensie administracyjnym, lecz i metaforycznym. W przypadku zamieszkiwania w metropolii jednostka jest użytkownikiem tylko niewielkiego fragmentu miasta zarówno z powodu świadomego ograniczania przestrzeni dla preferowanych przez siebie tożsamości (Bańka 2009), jak i z powodu obiektywnych barier ograniczających dostęp do wielu przestrzeni publicznych i semi-publicznych, takich jak wiek, pochodzenie społeczne, wykształcenie etc. Owe obiektywne uwarunkowania dostępu do przestrzeni wyznaczają bazę percepcyjną ludzi umożliwiającą dostrzeganie jedynie określonych afordancji środowiskowych (Bańka, 2010), a co za tym idzie lokowania i relokowania własnych tożsamości wyłączenie w ściśle zdefiniowanych przestrzeniach. Podeszły wiek wyklucza korzystanie z dyskotekami nie ze względu na formalne przepisy prawa, ale psychologiczne bariery zakotwiczone w umysłowej przestrzeni życia.

Wallis (1967) wyróżnia w obszarze miasta strefy ekologiczne. Pierwsza strefa jest funkcjonalnie związana z życiem codziennym, jest schematem wyznaczonym przez miejsce zamieszkania i pracy. Łączy się z nią „izochrona”, czyli miara odległości miejskich

wyrażana w minutach niezbędnych do ich pokonania środkami komunikacji miejskiej. Drugą strefę wyznacza zakres aktywności towarzysko-rozrywkowej oraz wypoczynkowej. To lokalizacja ulubionych restauracji, kawiarni, kin, teatrów, parków i tras spacerowych. Strefa ta niekiedy zawiera się w obszarze środowiska zamieszkania i pracy przynależących do pierwszej strefy. Jednak strefa druga jest w znacznie większym stopniu wyznaczona preferencjami użytkownika niż pierwsza. Trzecią strefę określa znajomość reprezentacyjnych obszarów własnej dzielnicy czy miasta. To również wiedza o centrum miasta i jego obszarach reprezentacyjnych. Obiekty zaliczane do składowych tej strefy odgrywają istotną rolę w wizualnym i symbolicznym wyobrażeniu mieszkańca o walorach własnego miasta. Wallis (1967) podkreśla, że zgodnie z powyższą klasyfikacją, na całym świecie powstały liczne osiedla mieszkaniowe. Służyła temu koncepcja urbanistyczna nastawiona na maksymalne sprzyjanie kontaktom wewnątrz osiedla oraz na podkreślaniu jego jedności i odrębności wobec dzielnic sąsiednich.

W Polsce pod kierunkiem T. Tomaszewskiego prekursorskie badania percepcji otoczenia i map poznawczych środowiska przeprowadzono w Krakowie i w Warszawie (Eliasz, 2000). Badaniami na poziomie międzynarodowym kierował K. Lynch pod egidą UNESCO (Tomaszewski, 1984). Wykazały one, że spostrzeganie otoczenia oraz cała sfera działań poznawczych człowieka ściśle wiąże się z jego aktywnością w środowisku. Zależność ta jest wzajemna, ale aktywność stanowi element podstawowy a percepcja pochodny. Człowiek spostrzega w swoim otoczeniu przede wszystkim to, co jest mu potrzebne. Ze względu na funkcjonalny i „regulacyjny” charakter spostrzegania otoczenia powstaje konieczność uwzględnienia w badaniu percepcji rodzaju i celu aktywności.

Walmsley i Lewis (1997) definiując sąsiedztwo wyróżnili trzy jego typy: a) sąsiedztwo „znajomości społecznych”, które obejmuje obszar o granicach wyznaczonych kontaktami sąsiedzkimi w miejscu zamieszkania, gdzie wszyscy się znają i spotykają na co dzień. Kontakty międzyludzkie nie są w tym przypadku uwarunkowane dochodem, prestiżem ani innymi czynnikami socjologicznymi; b) sąsiedztwo jednorodne, którego granice wyznacza jednakowy standard domów i typ rodzin je zamieszkujących; oraz c) jednostkę sąsiedzką, obszarowo większą, zróżnicowaną społecznie oraz architektonicznie, wyposażoną w bogaty zestaw udogodnień (*facilities*) (Sanoff, 1997, 2000). Jednostka sąsiedzka stanowi odpowiednik dzielnicy miasta w polskich warunkach. W obsza-

rze jednostki sąsiedzkiej niezwykle istotną rolę odgrywają udogodnienia. Udogodnienia to każdy obiekt fizyczny typu kosz na śmieci, ławka, parking, ścieżka, sklep, który spełnia w przestrzeni funkcje użytkowe.

Badania dotyczące uczenia się środowiska w dużej skali, jak dzielnicy albo całego miasta, służą określeniu strategii nabywania oraz przyczyn różnicowania wiedzy przestrzennej (*spatial knowledge*) (Pfeffer i in., 2013). Na przykład, celem badań Anoshian (1996) było określenie strategii nabywania wiedzy o przestrzeni oraz zróżnicowania procedur uczenia się drogi. Anoshian (1996) wykorzystwała cztery metody pomiaru wiedzy: metodę nazywania obiektów na fotografii, nazywania fotografii kolejnego obiektu, wskazania prawidłowej trasy oraz porządkowania miejsc od pierwszego do ostatniego obiektu. Wyniki badań pokazały, że łatwość nabywania wiedzy przestrzennej zależy od liczby obiektów zawartych między początkiem a końcem drogi. Ponadto, w sytuacji gdy badani wykonywali zadania testowe, lepsze wyniki uzyskiwali ci, którzy wykonywali zadania w przestrzeni eksperymentalnej (ponowna ekspozycja na warunki bodźcowe), niż wykonujący zadanie w pokoju laboratoryjnym. Wyniki te dostarczyły argumentów teoretycznych dla dalszych badań nad pamięcią przestrzenną (*spatial memory*) (Thomas, 2013).

Środowisko zamieszkania jest definiowane przez siłę więzi sąsiedzkiej, status społeczny, wykształcenie, zasobność ekonomiczną mieszkańców oraz dostępność udogodnień, które umożliwiają realizację potrzeb mieszkańców wyróżnionego obszaru. Tak rozumiane środowisko zamieszkania jest jednocześnie zbiorem różnorodnych informacji o mieszkańcach tzw. cichych przekazów (*silent messages*) (Bańka, 2010). Ich wygląd redukuje poczucie zagrożenia, zwiększa poczucie bezpieczeństwa, wyzwala akceptację środowiska zamieszkania i poczucie tożsamości sąsiedzkiej. Estetyczny wygląd powoduje, że przestrzeń wspólna jest na tyle przyciągająca, że staje się przestrzenią półprywatną, co z kolei sprzyja podejmowaniu kontaktów interpersonalnych i wzmacnia poczucie zadowolenia z zamieszkiwania w danym obszarze.

Kiedy przestrzeń wspólna jest przestrzenią niczyją, zaniedbaną lub zdewastowaną, wyraźnie odrębną od przestrzeni prywatnej, wtedy mieszkańcy nie tylko o nią nie dbają, znacznie częstsze są akty wandalizmu i wzrasta ryzyko pojawienia się zachowań przestępczych (Hauziński, Bańka, 2003). Ludzie wstydzą się tego, że tam mieszkają i rzadziej nawiązują kontakty, są nieufni i wrogo nastawieni wobec innych. W takich obszarach wzrasta wśród mieszkańców po-

czucie anonimowości, alienacji oraz poczucie zagrożenia kulturowego (Walmsley, Lewis, 1997). Zabudowa jednorodzinna sprzyja tworzeniu pozytywnych relacji międzyludzkich, a zabudowa wielorodzinna osłabia takie relacje. Trzeba jednak podkreślić, że zmienne socjologiczne i kulturowe oraz polityka społeczna również modyfikują siłę i rodzaj więzi sąsiedzkich (Huguet, 1983).

PODMIOTOWE DETERMINANTY POZNANIA ŚRODOWISKA ZAMIESZKANIA

O znajomości środowiska decyduje aktywność podmiotu, architektura i plan przestrzenny środowiska. Przestrzeń przyciągająca, atrakcyjna, zawierająca liczne punkty orientacyjne jest łatwiej zapamiętywana, częściej odwiedzana, zawiera więcej elementów bliskich, łatwiej jest ją zapamiętać i przywołać jej obraz. Mapy poznawcze środowiska zurbanizowanego prócz punktów orientacyjnych zawierają punkty kotwiczące, co umożliwia ludziom rozróżnienie między reprezentacją przestrzeni geograficznej a reprezentacją psychologicznej przestrzeni zamieszkania. Gdy punkty orientacyjne klasyfikujemy jako część powszechnej i wspólnej wiedzy o przestrzeni, wówczas punkty kotwiczące rozpatrujemy jako takie elementy wiedzy, które są funkcją aktywności poznawczej i eksploracyjnej w przestrzeni. O ile punkty kotwiczące stanowią najważniejsze i najbardziej aktywne cechy jednostkowej reprezentacji przestrzeni, o tyle punkty orientacyjne są jedynie okazjonalnie przywoływalnymi elementami. Codzienna aktywność w dostępnym środowisku nie wymaga odwoływania się do wspólnej dla grupy wiedzy o społecznych, historycznych oraz kulturowych właściwościach elementów przestrzeni. W codziennym funkcjonowaniu jednostek wystarczy jedynie odwoływanie się do takich cech środowiska, które zapewniają realizację zadań nawigacyjnych i wiążą się z doświadczeniem życiowym jednostki (Couclelis i in., 1995) oraz z tzw. propektywną pamięcią miejsca (Waldum, Sahakyan, 2013).

Kevin Lynch w pracy *Image of the city* (1960) badał wizualną jakość miast amerykańskich wyrażaną zjawiskiem ich czytelności. Czytelność przestrzeni miejskiej jest funkcją możliwości i łatwości wyszukania w niej istotnych wskazówek a następnie ich uporządkowania. Według Lyncha (1960) mieszkańców współczesnych miast zagadnienie orientacji w przestrzeni nie wydaje się istotne, gdyż mogą liczyć na wsparcie innych lub korzystać z oznaczeń czy map. Jednak, jak podkreśla, w sytuacjach zagrożenia, po-

strzeżanego ryzyka poniesienia szkody etc., czujemy, jak ważna jest orientacja w przestrzeni jako element poczucia bezpieczeństwa. Stwierdzenie „stracić orientację” oznacza coś więcej niż tylko prostą niemożność ustalenia swego położenia geograficznego. W mieście można się bądź zagubić – szukając kierunku czy drogi, bądź poczuć się zagubionym, szukając pomocy lub sposobności odpoczynku. Według Lyncha (1960) w procesie percepcji otoczenia obserwator odgrywa aktywną rolę. Jest tak dlatego, że ludzie dopasowują kształtujące się wyobrażenie przestrzeni do zmieniających się potrzeb własnych. Dlatego doskonale uporządkowane i czytelne środowisko miejskie, z pieczołowicie zaprojektowanymi i zharmonizowanymi detalami, ułatwia uczenie się nowych wzorów aktywności (Bańka, 2002).

Podstawowym narzędziem badania umysłowego obrazu miasta w teorii Lyncha (1960) są szkice map. Lynch stworzył metodę analizy i klasyfikacji szkicowanych obiektów, obejmującą następujące kategorie. 1) Ścieżki (*paths*), które są kanałami ruchu i obejmują ulice, chodniki bądź tory. 2) Krawędzie (*edges*), które są liniami nie uwzględnianymi przez rysującego tak, jak czyni to ze ścieżkami. Mogą nimi być granice pomiędzy dwoma etapami drogi albo obszarami. Stanowią obserwowalne przerwy w linearnej ciągłości, jak ma to miejsce w przypadku wybrzeża czy ściany. 3) Rejony (*districts*), które są średniej skali obszarami miasta zapisanymi w umyśle dwuwymiarowo (np. dzielnice) i są łatwo identyfikowalne. 4) Węzły (*nodes*), które pełnią strategiczne funkcje komunikacyjne w obszarze miasta, jak pętle tramwajowe, dworce i parkingi czy krzyżówki głównych ulic. 5) Punkty orientacyjne (*landmarks*), są to zazwyczaj prosto zdefiniowane obiekty fizyczne, takie jak budynki, pomniki, sklepy, wzniesienia terenu. Te wyróżniające się elementy obrazu miasta stanowią szkielet każdego szkicu mapy.

Lynch (1976) ujmował percepcję jako proces rozwijający się wraz z doświadczeniem i służący konstruowaniu wyobrażenia czasu oraz przestrzeni. Ponieważ ludziom niezbędna jest umiejętność rozpoznania miejsca zamieszkania i łączenia tego miejsca z innymi istotnymi obszarami miasta, wymiar czasoprzestrzenny zachowań jest niezwykle istotny. W życiu społecznym, jak i na poziomie kontaktów interpersonalnych istotną rolę odgrywa krajobraz środowiska miejskiego. Krajobraz środowiska miejskiego stanowi medium komunikacji między mieszkańcami oraz między mieszkańcami a środowiskiem (Bańka, 1997, 2002). Wystarczy przypomnieć o znaczeniu, jakie ma wspomnienie rodzinnego miasta wtedy, gdy spotyka

się obcych sobie ludzi, będących jego mieszkańcami. Właściwości krajobrazu wzmacniające relacje międzyludzkie lub je osłabiają, krajobraz miasta wpływa też na satysfakcję emocjonalną i estetyczną. Według Lyncha (1976) znaczenie każdego miejsca środowiska związane jest z właściwością wiązania (sprzyjania interakcjom) wszystkich żyjących w jego obrębie istot. „Pełnię życia” miejsca wzbogaca wymiar jego tożsamości, kształtowany spostrzeganiem przez mieszkańców jego dopasowaniem do procesów biologicznych, działań społecznych i jednostkowych. Dobrze zaprojektowane miasto można łatwo zapamiętać. Umożliwiają to zawarte w jego obszarze charakterystyczne obiekty, symbole oraz powszechnie znane ulice.

Aktywność w środowisku zamieszkania ułatwia zdobywanie wiedzy o tym, co się aktualnie dzieje i o tym, jakie środowisko jest „w ogóle” (Hauziński, Bańka, 2003). Elementy wiedzy o właściwościach środowiska zamieszkania, mogą być podobne w różnych grupach użytkowników, jak na przykład wśród młodzieży. Wiedza o przestrzeni miejskiej może być również wysoce zindywidualizowana, dzięki własnym doświadczeniom i specyficznym wzorom aktywności jednostek. Dostępność wiedzy środowiskowej uwarunkowana jest trzema grupami czynników. Pierwszą stanowią czynniki środowiska fizycznego, takie jak czytelność i wyobrażalność (*imageability*) środowiska (Lynch, 1970, 1976), zagęszczenie i stłoczenie (Stokols, 1974), istnienie miejsc wywołujących lęk (Nasar, Jones, 1997). Czynniki te są z jednej strony zobiektywizowanymi charakterystykami środowiska, a z drugiej strony czynnikami spostrzeganymi przez użytkowników. Drugą grupę stanowią czynniki społeczno-kulturowe i historyczne (Couclelis i in., 1995). To między innymi zróżnicowanie struktury społecznej, instytucjonalizacja życia społecznego, typy zabudowy, prawo własności itp. Trzecią grupą są czynniki indywidualne, jak na przykład wzory aktywności, poziom inteligencji, preferencje poznawcze.

Według Couclelis i współpracowników (1995) dla każdego środowiska i każdego użytkownika istnieje hierarchia punktów kotwiczących. Istnieją analogie między punktami kotwiczącymi a prymarnymi węzłami sieci semantycznej. Zarówno teoria punktów kotwiczących, jak i teoria sieci semantycznej postulują istnienie hierarchicznej sieci węzłów reprezentujących miejsca lub pojęcia, powiązane dzięki relacjom przestrzennym lub pojęciowym. W teorii prymarnych węzłów sieci semantycznej, hierarchię wiedzy wyznaczają najważniejsze elementy porządkujące sieć semantyczną. W przypadku obydwu teorii, związki między poziomami hierarchii powstają dzięki różnym

zbiorom węzłów, których znaczenie wyznacza proces poszerzania aktywności. Nie mniej ważne są różnice między tymi dwoma pojęciami (Hauziński, Bańka, 2003).

Po pierwsze, sieć punktów kotwiczących odzwierciedla przekształcenia konfiguracji punktów oraz linii w aktualnej, dostępnej przestrzeni euklidesowej. Natomiast sieć semantyczna stanowi reprezentację pojęciowej struktury przestrzeni nie posiadającej bezpośrednich analogii ze światem obserwowalnym. Punkty kotwiczące w mapie poznawczej mogą posiadać bezpośrednio, empiryczne odniesienia miejsca, podczas gdy węzły sieci semantycznej nie posiadają żadnych realnych odniesień, jak dzieje się wtedy, gdy reprezentują pojęcia abstrakcyjne, typu praca zawodowa.

Po drugie, mapy poznawcze zawierają reprezentacje właściwości metrycznych, podczas gdy sieć semantyczna posiada zazwyczaj właściwości topologiczne. Inne różnice dotyczą tego, że sieć semantyczna zapewnia odpowiednią heterogeniczność w typie reprezentowanych pojęć (rzeczowniki reprezentujące konkretne obiekty, pojęcia abstrakcyjne, przymiotniki, czasowniki, konstrukty lingwistyczne), podczas gdy punkty kotwiczące, dotyczą wyłącznie miejsc oraz związków między tymi miejscami, związków zarówno abstrakcyjnych, jak i relacyjnych (Couclelis i in., 1995).

PERCEPCJA ZAGROŻEŃ A POCZUCIE BEZPIECZEŃSTWA W ŚRODOWISKU ZURBANIZOWANYM

W latach 70-tych prowadzono badania porównawcze miast starając się określić specyfikę różnych ośrodków miejskich. Na przykład Milgram (1976) wyróżnił trzy czynniki „atmosfery” miasta: a) wyobrażenie mieszkańca o mieście, wynikające z jego wewnętrznych standardów powstałych dzięki możliwości dokonania porównania z innymi miastami co ułatwia tworzenie sądów oceniających; b) długość i cel pobytu w mieście: jako turysta, jako nowy mieszkaniec, jako stały mieszkaniec, co powoduje posługiwanie się odmiennymi strategiami radzenia sobie z przeciążeniem; oraz c) legendy oraz oczekiwania związane z danym miastem, które powodują, że dla nowego przybysza jego początkowa percepcja miasta jest ograniczona przez filtr jego własnych oczekiwań oraz wyobrażeń. Powyższe czynniki wpływają na różnice ocen właściwości miasta. Z reguły dobrze reprezentowane jest centrum miasta, przedstawiane w oparciu o trwałe zbiory punktów orientacyjnych oraz łączące je ścieżki. Obszary

leżące poza ścisłym centrum, reprezentowane są w mapie poznawczej miast słabiej, wyobrażenia o nich zawierały informacje dotyczące rozproszonych i niepowiązanych wzajemnie punktów orientacyjnych.

Mapa poznawcza obejmuje reprezentacje obiektów i właściwości środowiska zamieszkania w tym informacje o zagrożeniach. Zawiera informacje o tym jak osoba z dostępnej jej przestrzeni korzysta. Mapa poznawcza jako umysłowy plan zachowania i zdobywania informacji o zagrożeniach i bezpieczeństwie środowiskowym powstaje w efekcie procesu odwzorowania środowiska, mapowania poznawczego (Downs, Stea, 1973). Mapowanie poznawcze to rodzaj procesów mentalnych dzięki którym ludzie zapamiętują i przywołują informacje o zagrożeniu oraz lęku odczuwanym w określonych miejscach. Związek emocji pozytywnych i negatywnych z poznaniem środowiska można ujmować z dwóch perspektyw (Garling, 1995; Herman i in., 1995; Thomas, Bromley, 2000). Według pierwszej udział emocji w poznaniu zwiększa się stopniowo i wyraża się powiązaniem stanów emocji z funkcjami poznawczymi. Wskazać tu można niektóre koncepcje lęku lub stresu. Podmiot wpieryw przeżywa negatywne emocje, a następnie podejmuje działania służące radzeniu sobie. Druga perspektywa traktuje stany emocjonalne i funkcjonowanie poznawcze jako powiązane i niezmiennie elementy architektury umysłowej. Generalizacja doświadczeń stanów emocji w powiązaniu z charakterystyką sytuacji konstytuuje wzór przeżywania emocji w konkretnych sytuacjach (Hauziński, 2007).

Wysoki poziom poczucia zagrożenia przestępczością w środowisku zamieszkania może być uwarunkowany wyższymi poziomami przeżywanego w określonych miejscach bądź sytuacjach lęku specyficznego. Mapy poznawcze środowiska zamieszkania zawierają informacje o właściwościach wskazówek lokacyjnych w przestrzeni środowiska. Informacje te aktywizowane są w sytuacjach wymagających odwołania się do właściwych skryptów lub schematów działania. Jednostki potrafią ocenić, które miejsca w okolicy są „niebezpieczne” oraz to, czy przebywanie w nich zwiększa ryzyko zostania ofiarą przestępstwa. Psychologiczne konsekwencje percepcji zagrożenia przestępczością znajdują swój wyraz w wielu obszarach funkcjonowania jednostki. Dotyczą sfery motywacyjnej, samooceny i obrazu Ja, jak też zachowań o charakterze obronnym, wycofania lub agresji. Wskazuje się również konsekwencje zagrożenia i lęku na poziomie poznawczym, na przykład w strukturach wiedzy o otoczeniu. Określenie sposobu, w jaki miesz-

kańcy strukturalizują mapy poznawcze środowiska zamieszkania zagrożonego przestępczością stanowi ważny problem badawczy. Dotychczas przyjmowano, że mapy poznawcze konstruowane są między innymi na podstawie: a) wiedzy o właściwościach architektonicznych i przestrzennych środowiska (Lynch, 1960; Aragones, Arredondo, 1995), b) zdolności i ograniczeń poznawczych (Downs, Stea, 1977, Baguley, 1993); oraz c) znajomości miejsc wyrażanej częstością kontaktu, długością czasu przebywania, łatwością przywołania i znajomością nazwy miejsca (Couclelis i in., 1995). W tym miejscu należy podkreślić, że postępujące wraz z wiekiem zróżnicowanie struktury mapy poznawczej, odzwierciedla zmianę znaczenia przydawanego na danym etapie rozwoju poszczególnym miejscom środowiska zamieszkania. Również sytuacja ekonomiczna i społeczna użytkowników przestrzeni odzwierciedlona jest w zawartości ich map poznawczych. Inna jest sytuacja psychologiczna w środowisku zamieszkania dziecka a jeszcze inna osoby w wieku podeszłym. Przestrzeń miejska zawiera szereg udogodnień stanowiących atrakcyjną ofertę dla mieszkańców, jak obiekty sportowe, centra handlowe, zabytki itp. Z reguły miejsce zamieszkania, szkoła i miejsce pracy stanowią ważne punkty kotwiczące obszar zamieszkania w mentalnej mapie środowiska zamieszkania. Poblże domu jest szczególnie ważnym obszarem codziennej aktywności a okolica miejsca zamieszkania najlepiej znaną przestrzenią (Hauziński, 2003).

Konstruowanie reprezentacji drogi z domu do przedszkola bądź szkoły jest prawdopodobnie pierwszą reprezentacją przestrzeni w dużej skali. Inne ważne punkty lokacyjne, decydujące o zakresie znajomości przestrzeni środowiska to kościół, sklep, boisko. Wymienione miejsca spełniają szereg ważnych funkcji, nie tylko społecznych i kulturowych ale i aktywizujących sferę poznawczą, emocjonalną i motoryczną każdego użytkownika środowiska. Miejsca te można nazwać ogniskami aktywności. Ogniska aktywności to miejsca w których dominuje określony wzór zachowania. Należy przyjąć, że atrakcyjna oferta środowiskowa będzie skłaniać do eksploracji otoczenia, natomiast środowisko ubogie w udogodnienia będzie aktywność przestrzenną hamować (Hauziński, Bańka, 2003).

ŚRODOWISKOWE DETERMINANTY POCZUCIA ZAGROŻENIA

Spostrzeganie w obrębie miasta obszarów ryzyka związane jest m.in. z występującą w nich przestępczością. Nasar i Jones (1997) analizowali wpływ

percepcji określonych form krajobrazu na samopoczucie. Podkreślali, że ponad 40% nastolatków boi się wychodzić nocą z domu dalej, niż na jedną milę a mieszkańcy nie czują się bezpiecznie nawet w mikrosystemie najbliższego sąsiedztwa, pracy, nauki, zakupów. Zjawisko zagrożenia i lęku przed przestępczością jest powszechne oraz powtarzalne. Oznacza to, że wielu ludzi doświadczyło lęku przed zostaniem ofiarą najmniej raz w życiu. Strach często wyzwała reakcje stresu, reakcje skłaniające do ucieczki, do minimalizowania zagrożenia lub radzenia sobie z sytuacją, która przeraża. Poczucie zagrożenia przestępczością wywiera istotny wpływ na zachowania, przynosząc między innymi konsekwencje wyrażane ograniczeniami aktywności. Ludzie czują się więźniami w swoich domach czy w obszarze sąsiedztwa. Strach przed przestępczością ujmowany jako stresor, prowadzi do silnych symptomów fizycznych oraz złego samopoczucia.

Dążenia wyrażane przez zachowania osoby, są efektem poprzedzających je procesów decyzyjnych. Jeśli założymy, że osoba dąży do maksymalizacji oczekiwanej użyteczności zachowań, pojęcie ryzyka będzie zbędne. Jednakże potoczne obserwacje oraz dane eksperymentalne sugerują, że stosunek decydenta do ryzyka nie jest adekwatnie wyrażany w kształcie funkcji jego użyteczności (Tyszka, 1986). Czym innym jest bowiem posługiwanie się zasadą użyteczności, a czym innym ocena subiektywnego prawdopodobieństwa efektów działania ryzykownego. Codzienne sytuacje zawierają znaczny element nieprzewidywalności. Jest tak dlatego, że zagrożenia często mają swe źródła w procesach zewnętrznych wobec decyzji podmiotowych.

W badaniach różnorodnych ograniczeń przestrzennych (Nasar, Jones, 1997) obok pojęć dotyczących „barier perspektywy” (ograniczenia pola widzenia, na przykład przez spacerowicza w parku) oraz „barier ucieczki” (tunel, przejście podziemne, parkowa alejka), używają pojęcia „naturalne punkty obserwacyjne”. Naturalne punkty obserwacyjne pozwalają na ogląd okolicy z własnego mieszkania i obserwację aktywności, również przestępczej. W niektórych krajach Europy policja angażuje emerytów, by obserwowali z okien, co dzieje się w pobliżu.

Do kolejnych wskaźników zagrożenia przestępczością należą zagęszczenie, poczucie zatłoczenia, przeciążenie poznawcze, ocena ryzyka zostania ofiarą, poczucie zagrożenia. Pojęcie zagęszczenia oznacza obiektywne nagromadzenie ludzi lub rzeczy w wyodrębnionej przestrzeni (Bańka, 2002). Subiektywne odczucia towarzyszące zagęszczeniu określa

się mianem poczucia zatłoczenia. Wysoki poziom zagęszczenia powoduje wzrost poczucia zatłoczenia, co niesie z sobą szereg konsekwencji, takich jak depersonalizacja, agresja czy wyznaczanie wyraźnych granic w kontaktach interpersonalnych. Zatłoczenie jest subiektywną reakcją na zagęszczenie elementów w przestrzeni społecznej lub fizycznej. Zatłoczenie oznacza poczucie stresu powstałego na skutek postrzegania przestrzeni dostępnej jako mniejszej od pożądanej (Stokols, 1976). Poczucie zatłoczenia jest reakcją subiektywną, modyfikowaną przez doświadczenie, wiedzę, cechy osobowości oraz właściwości sytuacji. Istotną rolę w poczuciu zatłoczenia pełnią odczuwane emocje o charakterze negatywnym, jak lęk, stres, napięcie emocjonalne (Eliasz, 1993). Wyróżnia się trzy czynniki (Bańka, 2002) warunkujące poczucie zatłoczenia: normy kulturowe, doświadczenia oraz motywację. Na przykład, motywacja nie eliminuje skutków zagęszczenia w postaci poczucia zatłoczenia, ale w wyraźny sposób zmienia percepcję, zakres oraz gwałtowność objawów psychicznych i reakcji zachowania. Zamieszkiwanie w warunkach zagęszczenia skutkuje wzmożonym stresem fizjologicznym (Evans, Cohen, 1987), wzmaga dystres psychologiczny, powoduje deteriorację relacji interpersonalnych między domownikami. Można założyć, że poczucie zatłoczenia pojawia się wtedy, gdy właściwości dostępnej przestrzeni uniemożliwiają podjęcie zachowań co najmniej minimalizujących negatywne emocje. Takie ujęcie prezentuje Stokols (1974) przedstawiając model reakcji na zagęszczenie. Dlatego tak ważne jest odróżnienie pojęcia przeciążenia poznawczego od pojęcia poczucia zatłoczenia.

Przeciążenie poznawcze (Milgram, 1974) rozumiane jako zewnętrznie uwarunkowana dysfunkcja systemu poznawczego, spowodowana zbyt dużą ilością informacji by system był zdolny je efektywnie przetworzyć, jest czym innym od poczucia zatłoczenia. Poczucie zatłoczenia to spostrzeżenie lub odczucie negatywnych konsekwencji zagęszczenia. O poczuciu zatłoczenia może decydować brak lub ograniczenie kontroli nad otoczeniem. Jednym z warunków powstania poczucia zatłoczenia jest ograniczenie możliwości wyboru różnych zachowań w danej sytuacji, gdy ograniczona jest swoboda działania (Derbis, Bańka, 1998).

Kolejnym czynnikiem składającym się na poczucie zagrożenia jest ocena ryzyka zostania ofiarą. O’Riordan (1995, s. 3) definiuje ryzyko „jako złożone prawdopodobieństwo albo częstotliwość występowania zdefiniowanego zagrożenia (hazard) i wielkość oraz konsekwencje tego zagrożenia. Ryzyko obejmuje

niebezpieczeństwa, zagrożenia albo zdarzenia, które wpływają na zdrowie, samopoczucie i bezpieczeństwo ludzi i charakteryzuje się określonym prawdopodobieństwem zaistnienia”. Ryzyko jest zjawiskiem rozpowszechnionym i różnorodnym, zróżnicowana jest wiedza o nim, informacje, odległość czasowa następstw, wreszcie samo ryzyko dotyczy różnorodnych aspektów życia i składników środowiska. Podstawowym problemem wynikającym ze wskazania ryzyka w środowisku i jego percepcji jest opis oraz pomiar.

O’Riordan (1995) opisuje trzy kierunki rozwoju badań nad ryzykiem. Pierwszy, dotyczy badań społecznych, politycznych, technologicznych oraz ekonomicznych uwarunkowań ocen zjawiska ryzyka. Uzależnienie ocen ryzyka od warunków kontekstu (społecznego itd.), prowadzi do licznych przekłamań i wysokich strat. Na przykład, interpretacja ryzyka związanego z zarażeniem AIDS jako zagrożenia właściwego dla środowiska narkomanów, doprowadziła do licznych błędów medycznych dotyczących kontroli zasad transfuzji krwi.

Drugi kierunek badań nad ryzykiem wyznaczają badania prowadzone w obszarze nauk społecznych i psychologii. Na przykład Slovic (1995) dostarczył informacji o tym, że w bogatych krajach demokratycznych zagrożenia i wynikające z nich ryzyko są znacznie lepiej kontrolowane w porównaniu z krajami ubogimi, o rządach autorytarnych. Wiedza o ryzyku, gdy jest powszechnie dostępna, umożliwia ludziom podejmowanie decyzji dotyczących ochrony preferowanego przez nich stylu życia. Gdy informacje o ryzyku są dostępne jedynie nielicznym, gdy wiedza o ryzyku nie jest powszechna, wtedy ludzie zdają się na procedury i decyzje podejmowane bez ich udziału. Coraz częściej w Polsce obywatele padają ofiarą instytucji finansowych, gdyż ta sfera życia nie kojarzy się z brutalną przestępczością kryminalną a informacje o ryzyku nie są powszechnie dostępne.

Trzeci kierunek rozwoju badań nad ryzykiem dotyczy zagadnień instytucjonalizacji zarządzania ryzykiem. W tym obszarze głównym zadaniem stojącym przed przedstawicielami nauk społecznych jest wsparcie działań służących minimalizacji ryzyka i zwiększaniu zakresu i środków kontroli zagrożeń środowiskowych. Takie działania noszą nazwę zarządzania ryzykiem (*risk management*) (Studenski, 2012) i stanowią coraz bardziej znaczący obszar działań naukowców, praktyków oraz polityków i organizacji społecznych.

Informacje o ryzyku powinny być dostępne, zrozumiałe, mieć jednoznacznie zdefiniowane znaczenie, powinny wskazywać na określony poziom ryzyka.

Termin „trucizna” jest jednoznaczny, termin „szkodliwe dla zdrowia” jest niejednoznaczny ponieważ nie wiadomo co powoduje, że wykorzystywanie produktu szkodzi. Z kolei termin „zawiera benzoesan sodu” jest niezrozumiały. Viscusi i Zeckhauser (1996) zakładają, że zachowania konsumentów znajdujących informacje ostrzegające o ryzyku przyjmują dwie formy reakcji. W pierwszej konsumenci kontynuują działania obarczone ryzykiem. W drugiej, rezygnują z używania produktu. Viscusi i Zeckhauser (1996) wskazują na konieczność dokonania zmian w polityce informowania o ryzyku. Zmiany te powinny zapewnić: a) dostarczanie ostrzeżeń w formie która nie wywołałaby gwałtownych reakcji (paniki); b) konsekwentne wykorzystanie różnorodnych form komunikatów o zagrożeniach (programy edukacyjne); oraz c) korzystanie z różnych form przekazywania informacji, w których ostrzeżenia byłyby jedną z wielu możliwości i d) rozwój instytucji zajmujących się dostarczaniem informacji o ryzyku. Pomiar ryzyka wymaga identyfikacji jego skutków, czyli efektów ekspozycji na działanie czynników ryzyka. Nie mierzy się ryzyka „jako takiego”, lecz efekty jego występowania – społeczne, ekonomiczne, psychologiczne, fizjologiczne. Taka metoda badania ryzyka nosi nazwę rozpoznania „efektu przeciwnego” (Lowrance, 1976).

Ryzyko, z którym ludzie obcuja „na co dzień” spostrzegane jest jako zjawisko złożone. Prawdopodobnie jest tak dlatego, że ryzyko spostrzegane „na co dzień” jest uzależnione od zagrożeń o antropogennym charakterze. Zagrożenia antropogenne uwarunkowane są wieloma czynnikami, co z jednej strony czyni je przewidywalnymi, z drugiej strony ich skutki mają charakter rozproszony i długoterminowy (Gough, 1996).

Zagrożenia (*hazards*) to według Cvetkovich’a i Earle’a (1995) specyficzny rodzaj zdarzeń środowiskowych, które eksponują ludzi i uznane przez nich wartości na niebezpieczeństwo lub ryzyko. Niebezpieczeństwo wyrażane jest przez ekstremalne warunki środowiska naturalnego lub przez wadliwe funkcjonowanie składników środowiska stworzonego przez człowieka. Cvetkovich i Earle (1995) proponują taki model procesu zagrożenia (*model of hazard process*), który umożliwia standaryzację metod opisu zagrożeń.

Według tych autorów źródła zagrożeń wywodzą się z obszaru środowiska naturalnego oraz środowiska stworzonego przez człowieka. Dlatego charakterystyka zagrożeń powinna uwzględniać opis właściwości fizycznych zjawiska, na przykład zasięg czy okres likwidacji szkód i subiektywne wyobrażenia zagro-

żenia. Reakcje na zagrożenia można rozpatrywać w wymiarze intrapsychoicznym (stres, lęk, depresja, agresja), indywidualnym (sposoby radzenia sobie z krytycznymi wydarzeniami, modyfikacja zachowań) lub reakcji zbiorowych (np. program „bezpieczne miasto”, organizacje lokatorskie „bezpieczne osiedla”). Wyróżniamy trzy źródła zagrożeń. Po pierwsze, zagrożenia będące efektem decyzji specjalistów, tj. ekonomistów, polityków, planistów, przedsiębiorców, lekarzy. Zagrożenia te wynikają z decyzji dotyczących możliwości importu i eksportu towarów, budowy i lokalizacji linii wysokiego napięcia, budowy i lokalizacji elektrowni atomowych, dopuszczenia stosowania nowych środków medycznych, zarządzania procesem migracji w obrębie miast itp. Po drugie, są efektem naturalnych procesów przyrodniczych, takich jak powodzie, huragany, trąby powietrzne, susze, wulkany itp. Po trzecie, są efektem procesów społecznych, historycznych, politycznych lub oświatowych, jak np. migracji do miast; lokalizacji grup kulturowych, rasowych i etnicznych w obrębie miasta; bezrobocia. Zdefiniowanie ryzyka czyli odpowiedź na pytanie „Co jest przedmiotem ryzyka?”, przynosi szereg konsekwencji. Przedmiotem ryzyka może być zdrowie fizyczne i psychiczne, własność materialna, hierarchia wartości, obraz „ja” i szereg innych właściwości osobowych. Analiza efektów ryzyka środowiskowego dotyczy najczęściej postaw wobec tego ryzyka oraz ocen dotyczących jakości życia (Eyles, 1988)

ŚRODOWISKOWE DETERMINANTY POCZUCIA BEZPIECZEŃSTWA

Obraz bezpieczeństwa ma związek z kształtowaniem się tożsamości i prawidłowych relacji przywiązania w obrębie rodziny i osób bliskich. Tożsamość jak zauważa Tomaszewski (1975) to trwałość postaci w zmiennym otoczeniu. Jest związana z procesami równowagi wewnętrznej zapewniającej spójność całości oraz procesami równowagi zewnętrznej, zapewniającej trwałość w zmiennym otoczeniu. Tożsamość scala pamięciowy zapis doświadczeń oraz reakcji emocjonalnych. Wspomnienia dziecka, dotyczące sytuacji w których kontakty z bliskimi miały pozytywny charakter, sympatii i zaufania, mogą jako wzorzec reagowania ulegać generalizacji na inne sytuacje, np. szkolne relacje z nauczycielami. Z kolei wczesne wspomnienia przykrych emocji w relacjach z bliskimi mogą być generalizowane i wyrażane w kontaktach z innymi. Wzorce relacji „negatywnego przywiązania” mogą utrzymywać się w późniejszym wieku i przejawiać

się w postaci zachowań niedojrzałych, niedostosowanych, „dziwactw”.

Ważne jest rozróżnienie poczucia bezpieczeństwa jako kategorii uczucia od oceny poziomu bezpieczeństwa. Jak pisze Gerstmann (1986, s. 12) uczucia odzwierciedlają zarówno wartość życiowej sytuacji dla człowieka, jak i wynikający stąd jego do niej stosunek. W treści uczuć odbija się znaczenie dla człowieka tego, co powoduje ich powstanie. Uczucia przyjemne odzwierciedlają to, że budzące je przedmioty mają dla nas korzystne znaczenie, uczucia przykre zaś, że określone przedmioty mogą być szkodliwe. Uczucia mają swe źródła w konkretnych sytuacjach, przedmiotach, osobach i zdarzeniach, z jakimi człowiek się styka w codziennym życiu. Można przyjąć, że obraz bezpieczeństwa jest jednym z elementów strukturalizujących ja, zarówno poprzez świadomość refleksyjną, afiliację interpersonalną, jak i procesy wolicjonalne takie jak decyzje i inicjowanie działań. Obraz bezpieczeństwa wzmacnia integracyjne funkcje psychiki, ułatwiając kontrolę nad Ja i sprzyja konstruowaniu długookresowych planów działania. Jako podstawowy rodzaj emocji pozytywnej obraz bezpieczeństwa jest ważnym czynnikiem regulacyjnym, umożliwiającym niezależność w otoczeniu i jego asymilację przez co warunkuje swobodę działania w otoczeniu.

Predyspozycje osobowościowe skłaniają jednych ludzi do koncentracji na ryzyku i zagrożeniach, a innych do koncentracji na kwestiach maksymalizacji bezpieczeństwa. Hołyst (2005, s. 338) sądzi, że podstawowe dla kształtowania obrazu bezpieczeństwa są prawidłowe relacje rodzinne. Rodziny dzieci dobrze przystosowanych są żywo zainteresowane sprawami dziecka, mają dla niego czas, oddziaływania wychowawcze opierają na systemie demokratycznym, ujawniają postawy zaangażowania emocjonalnego, akceptacji, ciepła i miłości. Rodziny dzieci nieprzystosowanych społecznie poświęcają dziecku niewiele czasu, mało o nim wiedzą, nie wykazują zainteresowania jego zadaniami, problemami i funkcjonowaniem społecznym. Najczęściej stosują liberalny styl wychowania, polegający na braku jakiegokolwiek ingerencji w działania dziecka. Dzieci dobrze przystosowane pochodzą z rodzin o prawidłowej strukturze, dobrym pożyciu między małżonkami, z rodzin o dobrym funkcjonowaniu opiekuńczym, o adekwatnym poziomie socjokulturowym. Rodzice w tych rodzinach podejmują refleksję nad funkcjonowaniem rodziny i wychowaniem dzieci. Przywiązują dużą wagę do szczęścia dzieci i własnego oraz do dobrych warunków materialnych (Hołyst, 2005). Jak z tego wynika,

jednym z istotnych warunków kształtowania obrazu bezpieczeństwa w przestrzeni miejskiej jest afirmacja Ja w wymiarze alokacji i relokacji przestrzennej (Bańka, 2009).

Obraz bezpieczeństwa jako forma reprezentacji świata stanowi złożoną strukturę psychiczną odzwierciedlającą wiedzę o sobie i relacjach z otoczeniem. Względnie trwała, poznawcza reprezentacja społecznego i fizycznego otoczenia jednostki to wiedza a jej część stanowi różnorodne reprezentacje odwzorowujące otoczenie i doświadczenia w nim nabyte. Niektóre reprezentacje są efektem procesów konstrukcyjnych umysłu a inne są prostym odwzorowaniem rzeczywistości. Wiedza o samym sobie to reprezentacja która różnicuje się wraz z wiekiem i rozwojem osobowości. W dalszych okresach życia reprezentacja świata jest w coraz większym stopniu zdeterminowana warunkami społecznymi, rodziny i kultury. Właśnie warunki społeczne i rozwój osobowości nadają zasadniczy kształt reprezentacji świata.

Percepcja bezpieczeństwa jest zjawiskiem analizowanym w badaniach nad różnymi zagrożeniami, takimi jak sytuacja kryzysowa udzielania pomocy innym z narażeniem własnego życia (Surowiec, 2001), katastrofa (Walmsley, Lewis, 1997) czy aktywność w środowisku zagrożonym przestępczością (Hauziński, Bańka, 2002). W sytuacji zagrożenia ludzie świadomie podejmują działania adaptacyjne i zaradcze oraz uruchamiają mechanizmy adaptacyjne i obronne. Gdy chodzi o te ostatnie, to ludzi cechuje wiara we własne szczęście, ufność w stosunku do innych ludzi i instytucji oraz przekonanie, że im samym „najgorsze” nie grozi. Skłonności ludzi do interpretowania spostrzeganej sytuacji niezgodnie z logiką, prawdopodobieństwem oraz innymi warunkami dowodzą, że ludzie nie są skłonni ani do kontrolowania słuszności swych przekonań i racji, ani do weryfikacji zakresu ich skutków. Przekonanie, że montaż antywłamaniowych utrudnień ochroni nasz majątek jest wysokie dopóki ktoś się jednak nie włamie lub nie wybuchnie pożar.

Poczucie bezpieczeństwa jest subiektywną i pozytywną oceną własnej sytuacji w określonych warunkach. Nasilenie różnorodnych zagrożeń występujących w środowisku powoduje, że zazwyczaj analizujemy je posługując się takimi terminami, jak poziom zagrożenia, poziom ryzyka, ekspozycja na zagrożenie lub ryzyko. Brak zagrożeń lub ich nieświadomość nie eliminują możliwości ich wystąpienia. Jest jednak tak, że ludzie potrafią określić to, że jakiś obszar jest bezpieczny nie tylko poprzez eliminację

wskaźników zagrożeń, a także poprzez wskazanie elementów środowiska, które determinują stopień bezpieczeństwa. Ludzie mają możliwość nie tylko minimalizowania stopnia zagrożeń, ale i maksymalizowania stopnia bezpieczeństwa, ponieważ bezpieczeństwo to nie tylko brak zagrożeń (Studenski, 2012).

METODY PRZECIWDZIAŁANIA ZAGROŻENIU PRZESTĘPCZOŚCIĄ I ZMNIEJSZANIA RYZYKA ZOSTANIA OFIARĄ PRZESTĘPSTWA

Zagrożenie przestępczością można ująć w szerszej kategorii zagrożeń środowiskowych. Leiss (1996) na podstawie przeglądu metod komunikowania o ryzyku założył, że efektywna komunikacja między zainteresowanymi grupami (służbami socjalnymi, policją, różnymi grupami mieszkańców) stanowi ważny element podejmowania decyzji dotyczących zarządzania ryzykiem środowiskowym. Leiss (1996) definiuje komunikowanie o ryzyku (*risk communication*) jako ocenę ryzyka oraz przepływ informacji między ekspertami, praktykami oraz społecznością. Badania dotyczące procesu komunikowania ryzyka są nowym obszarem badań ryzyka. Celem badań dotyczących komunikacji o ryzyku jest wzrost świadomości ryzyka wśród ludzi oraz tworzenie sposobów kształtowania takich postaw i zachowań, które umożliwiłyby efektywny dialog między ekspertami a opinią publiczną.

Ewolucję sposobów komunikowania o ryzyku Leiss (1996) przedstawia w ujęciu fazowym. W fazie I (1975-84) przekazy zawierały informacje ilościowe o ocenach ryzyka. Kierowano się przeświadczeniem, że najważniejsza jest regulacja działań społecznych przy pomocy baz danych o ocenach ryzyka. W fazie drugiej (1985-94) podkreślano znaczenie skuteczności komunikacji, czyli wiarygodnych źródeł, zrozumiałości informacji, efektywności wykorzystania kanałów przekazu (modalności) oraz potrzeb odbiorców. W fazie III dominowała rola kontekstu społecznego a zarządzanie ryzykiem stało się grą między zainteresowanymi stronami. Faza III rozpoczyna się od momentu w którym zwrócono uwagę na brak zaufania do oficjalnych wyników pomiarów ryzyka. Praktyka komunikowania o ryzyku powinna odchodzić od czysto instrumentalnego traktowania odbiorcy i przekazu. Porozumienie między stronami zaangażowanymi w proces zarządzania ryzykiem, a więc porozumienie między ekspertami i społecznością, należy budować na podstawie wspólnie konstruowanych i jednakowo rozumianych pojęć i na podstawie obopólnych korzyści.

INDYWIDUALNE STRATEGIE PRZECIWDZIAŁANIA POCZUCIU ZAGROŻENIA PRZESTĘPCZOŚCIĄ

Indywidualne strategie przeciwdziałania poczuciu zagrożenia przestępczością powinny mieć precyzyjnie zdefiniowanego odbiorcę. W każdym wieku oraz w różnych sytuacjach życiowych poczucie zagrożenia może mieć różne uwarunkowania. Stąd działania interwencyjne lub profilaktyczne charakteryzować się będą różnymi odbiorcami, różnymi celami, specyficznymi strategiami realizacji.

W tej perspektywie centralne miejsce zajmuje możliwość pełnej realizacji potrzeb, realizacji celów oraz planów działań jednostki. Występująca niezgodność między wymaganiami środowiska oraz indywidualnymi celami czy potrzebami wytwarza napięcie psychiczne i stres, które jednostka stara się zminimalizować, dopasowując się do warunków środowiskowych, a zastane warunki dopasowuje do swych możliwości. Osoby posiadające możliwość kontrolowania warunków albo wewnętrzne poczucie kontroli, podejmują skuteczniejsze działania zabezpieczające przed zagrożeniem, niż osoby które nie kontrolują zagrożenia. Działania optymalizujące interakcję przebiegają na poziomie bezpośrednio służącym minimalizacji zagrożenia (kontrola pierwotna), albo na poziomie poznawczym (kontrola wtórna). Oprócz wpływu poczucia kontroli, na reakcję na zagrożenia istotny jest wpływ interpretacji informacji. Ludzie dokonują specyficznej selekcji informacji. Gdy docierające informacje o istnieniu zagrożenia nie są spójne z ich wiedzą, wybierają informacje zgodne z ich punktem widzenia. Ponadto, percepcję informacji dotyczących nowych rodzajów zagrożeń wyznacza ogólne zainteresowanie danym tematem.

Zmniejszenie poziomu przestępczości oraz lęku przed zagrożeniem przestępczością przebiega poprzez: a) wspieranie kontaktów między mieszkańcami, zwiększanie ich czujności oraz wspieranie działań służących kontroli sąsiedztwa (terytorialność); b) maksymalizację zdolności zlokalizowania podejrzanych osób lub działań (punkty obserwacyjne); c) wspieranie przemyślanych sposobów wykorzystania przestrzeni przez mieszkańców (wspieranie aktywności); d) identyfikację właścicieli przestrzeni prywatnych oraz publicznych i realne lub symboliczne odgraniczenie tych przestrzeni (hierarchia przestrzeni); e) wykorzystanie barier, zabezpieczeń oraz innych materiałów ograniczających swobodę dostępu (kontrola „wejścia” na teren sąsiedztwa); f) minimalizowanie możliwości powstawania konfliktów poprzez projektowanie odpowiedniej lokalizacji grup użyt-

kowników (środowisko); oraz g) dbałość o czystość środowiska, budynków oraz obszarów. Trzy z wyżej wymienionych metod redukcji przestępczości wymagają dokładniejszego omówienia.

Projektowanie bezpiecznej przestrzeni sąsiedztwa zakłada konieczność wzrokowej kontroli tej przestrzeni przez mieszkańców. Projektujący powinni dążyć do zwiększenia możliwości obserwacji terenu aranżując naturalne punkty obserwacyjne. Wykorzystać do tego celu można położenie budynków, lokalizację okien, drzwi, przestrzeni ogólnodostępnej, ścieżek otwartych przestrzeni. Użytkownicy takiej przestrzeni powinni mieć poczucie, że są lub mogą być obserwowani szczególnie wtedy, gdy robią coś niezgodnego z prawem. Ideą powyższej procedury jest stwierdzenie, że przestępczość maleje wtedy, gdy obszar jest lub może być poddany nieformalnej obserwacji.

Projektowanie bezpiecznej przestrzeni sąsiedztwa zakłada kontrolę oraz ograniczenie dostępu. Wymaga to odpowiedniego zaprojektowania całego systemu ruchu, ulic, parkingów, chodników oraz ścieżek. Wtedy osoby niepowołane lub niepożądane zmuszone zostaną do pozostawania w określonych miejscach, gdyż system ruchu i wyraźna hierarchia przestrzeni uniemożliwią im przebywanie w np. przestrzeni prywatnej otoczenia czyjś domu z uzasadnieniem, że nie wiedzieli iż jest to teren prywatny. Tak zaprojektowana przestrzeń sprzyja poczuciu „bycia niepożądanym” u wszystkich niepowołanych gości. Tego założenia nie należy utożsamiać z nakazem budowania murów, ścian czy zabezpieczeń elektronicznych. Wystarczy dobrze zaprojektować system ruchu oraz zaznaczyć hierarchię przestrzeni. Stosunkowo mało rozpoznana a interesująca strategia prewencji może być koncentracja na zasobach indywidualnych i zasobach środowiska. Perspektywa środowiskowa jest przeciwstawna do klasycznych założeń ekologicznych mówiących o rywalizacji i konkurencji. W tym ujęciu nacisk z rywalizacji i konkurencji przenosi się na m.in. uczenie się i współpracę, kompetencje społeczne oraz satysfakcję osób i więzi społeczne. Strategia środowiskowa oferuje konkurencyjną do klasycznej ekologii społeczną wizję człowieka – skłonnego do budowania i utrzymywania więzi społecznych, utożsamiającego się z miejscem i zainteresowanego korzystnymi zmianami w otoczeniu. Optymalizacja środowisk, budowanie zasobów społecznych i materialnych (afordancji) to wymóg współczesności. Ten rodzaj badań podejmowany jest m.in. przez badaczy zagadnienia jakości życia i jakości środowiska (Bańka, 2005).

W tym ujęciu mówienie o obrazie bezpieczeństwa jest niezbędnym warunkiem dla kształtowania pozytywnego obrazu ją. Obraz bezpieczeństwa jest niezbędny dla podejmowania i realizacji skutecznych działań jednostki. Jest niezbędny dla różnicowania struktury tożsamości poprzez różnicowanie aktywności w środowisku. Z kolei aktywność w bezpiecznym środowisku minimalizuje obawy a maksymalizuje pozytywne emocje i doświadczenia.

Zapewnienie sobie bezpieczeństwa jest jednym z ważniejszych celów aktywności ludzkiej. Bezpieczeństwo może dotyczyć różnych sfer życia i różnych perspektyw życiowych. Można bezpiecznie lokować pieniądze, bezpiecznie i zdrowo się odżywiać albo bezpiecznie i ostrożnie jeździć samochodem. Obraz bezpieczeństwa wyznacza plan (wizję) oraz związane z nim emocje. Psychologiczne kategorie bezpieczeństwa różnią się treścią (przedmiotem) oraz perspektywą czasową. Treść kategorii bezpieczeństwa może dotyczyć funkcjonowania społecznego, aktywności w środowisku fizycznym oraz stanów przeżyć wewnętrznych. Z kolei perspektywa czasowa dotyczy przeszłości i wspomnień, teraźniejszości i sytuacji oraz planów w przyszłości.

Perspektywa dbałości o bezpieczeństwo jest inną, niż perspektywa podejmowania lub minimalizowania ryzyka. Na przykład, koncentrując się na bezpieczeństwie nie zamierzamy podejmować ryzyka. Podejmując ryzyko zawsze akceptujemy jakiś jego poziom i możliwość wystąpienia straty. Bańka (1997) podkreśla, że w analizach wpływu na zdrowie, samopoczucie i pomyślność człowieka czynników środowiska podstawową rolę odgrywają progi adaptacji i przystosowania. Gatunkowe bariery przystosowania są poszerzane za pomocą celowych zmian możliwości adaptacyjnych poprzez manipulację warunkami środowiska życia. W tym sensie bariery przystosowania są przekraczane, jak ma to miejsce w wielu rodzajach środowisk ale odbywa się to kosztem zdrowia i samopoczucia jednostki. Zapewnienie bezpieczeństwa może być rozumiane jako prewencja zmierzająca do zachowania istniejącego stanu rzeczy albo jako projektowanie, którego celem jest osiągnięcie pożądanej wizji przyszłości. Należy przyjąć, że w krótkiej perspektywie pewność dotycząca konsekwencji określonych działań może być wysoka, natomiast w planach obejmujących dłuższe okresy życia pewność maleje. Przez psychologów podejmowane są badania zjawiska ryzyka i jego spostrzegania, analizowane są przyczyny i skutki katastrof i kataklizmów, wdrażane

liczne i różnorodne programy prewencji i profilaktyki środowiskowej (Popiołek, 2001; Popiołek, Bańka, 2007, 2010).

Z poznańskich badań wynika m.in. to, że ludzie tworzą w umyśle obrazy bezpieczeństwa. Tego rodzaju wiedzę o sobie i świecie można badać pod postacią cenionych wartości szczególnie zagrożonych przestępczością. Wyniki badań poznańskich pokazały, że badani wskazywali następujące wartości jako szczególnie zagrożone przestępczością: dojrzała miłość, mądrość, poczucie dokonania, przyjaźń, życie pełne wrażeń, ambicja i wyobraźnia (Hauziński, 2003; Hauziński, Bańka, 2003). Analiza skupień pokazała, że konsekwencją zagrożenia wartości jest powstanie dwóch dużych skupień, obejmujących: a) intelektualista, uzdolniony, ambitny, kochający, o szerokich horyzontach, logiczny, z wyobraźnią, oraz b) równowaga wewnętrzna, poczucie godności, szczęście, bezpieczeństwo rodziny, dostatnie życie, wolność. Wyniki można interpretować następująco. Po pierwsze, analiza czynnikowa wskazuje na różne uporządkowanie struktur poznawczych stanowiących system wartości ze względu na poziom lęku przeżywany przez badanych podczas poruszania się w środowisku zamieszkania. Po drugie, wskazuje, że wyróżnione czynniki grupują różne cenione wartości. Okazało się, że spostrzeganie przestępczości nie tylko różnicuje poziom odczuwanego „lęku jako stan”, ale i różnicuje system wartości. Z kolei analiza skupień pokazała, jak bardzo „prywatne” są te z wartości, które oceniane są jako zagrożone. Przyjęto, że struktura wartości cenionych przez badanych wyznacza obraz bezpieczeństwa (Chilton i in., 2002).

Okazało się, że obraz bezpieczeństwa stanowi strukturę umysłową kształtowaną w pewnej mierze przez czynniki zagrożenia. Stworzenie metod prewencji środowiskowej budowanej na podstawie tak definiowanego obrazu bezpieczeństwa wymaga stosowania różnych wzorów i obrazów bezpieczeństwa w przestrzeni środowiska. Decydenci kształtujący ludzkie życie w środowisku zamieszkania powinni zwrócić uwagę na to, by środowisko to zawierało afordancje dla przeżyć równowagi wewnętrznej, poczucia godności, szczęścia, bezpieczeństwa rodziny, dostatniego życia i wolności. Tego rodzaju prewencja wymaga modyfikacji wzorów zachowań mieszkańców w przestrzeni środowiska oraz wzmocnienia więzi społecznych, poczucia przywiązania do miejsca i tożsamości miejsca zamieszkania.

PARTYCYPACYJNE STRATEGIE PRZECIWDZIAŁANIA ZAGROŻENIU PRZESTĘPCZOŚCIĄ

W krajach demokratycznych wpływ opinii i kontroli społecznej powoduje, że przeznaczają się większe kwoty na ochronę przed promieniowaniem czy toksynami chemicznymi, niż na minimalizowanie rozpowszechnionych źródeł codziennego ryzyka, jak np. wynikającego z wypadków samochodowych albo przestępczości. Wyniki badań (Slovic, 1997) pokazują, że ryzyko wynikające z zagrożeń naturalnych (powodzi, huraganów, trzęsień ziemi) jest bagatelizowane przez opinię publiczną. Dlatego tzw. opinia społeczna spotyka się z gwałtowną krytyką ze strony ekspertów. Krytyką, która przede wszystkim, podkreśla jej irracjonalność. Eksperti spostrzegają siebie jako osoby, które zbierają informacje o ryzyku w sposób obiektywny, analityczny, racjonalny. Opinia społeczna jest przez nich oceniana jako subiektywna i uwarunkowana emocjonalnie. Weiner (Slovic, 1997) broni tej dychotomii, twierdząc, że ten rozdział rzeczywistości oraz jej percepcji jest powszechny w społecznościach wysoko rozwiniętych technologicznie. Polaryzacja punktów widzenia, kontrowersje i konflikty obecne są zarówno w badaniach dotyczących ryzyka, jak i zarządzania ryzykiem. Niezbędne jest zatem stworzenie nowej perspektywy badawczej, która umożliwiłaby efektywne zarządzanie ryzykiem w ramach społeczności lokalnych. Slovic (1997) jest przekonany, że badania prowadzone w obrębie nauk społecznych dostarczają cennych wyników dotyczących metod pomiaru ryzyka. Z kolei ich wyniki umożliwią stworzenie przejrzystych strategii rozwiązywania konfliktów.

Powodzenie procesu zarządzania ryzykiem zależy od: a) efektywnej komunikacji między ekspertami a społecznością lokalną, b) znajomości i zrozumienia wartości istotnych dla uczestników, c) trafnego oszacowania ryzyka, czyli identyfikacji rezultatów możliwych działań i oceny działań alternatywnych, oraz d) wyboru strategii działania, które minimalizują każde ryzyko lub dopuszczają ryzyko wtedy, gdy możliwe jest uzyskanie większych korzyści. Proces zarządzania ryzykiem wymaga ustalenia obszarów ekspozycji na ryzyko, możliwości adaptacyjnych ich mieszkańców oraz poznania procesów decyzyjnych, szczególnie tych które służą podejmowaniu zachowań redukujących. Współcześnie kształtowanie bezpiecznych przestrzeni zakłada wprowadzanie zmian i korekt na już funkcjonujących obszarach. Wprowadzane zmiany mają na celu poprawę bez-

pieczeństwa oraz redukcję poziomu zagrożenia zarówno wśród mieszkańców, jak również użytkowników danej przestrzeni. Wprowadzanie zmian poprzedzane jest tzw. audytem przestrzeni będącym swoistą oceną określonej przestrzeni i znajdujących się w niej obiektów, a także procesów zachodzących w przestrzeni wynikających z przyjętych standardów (Lewkowicz, 2011).

Wielu badaczy ryzyka postuluje rozróżnianie dwóch terminów: adaptacji i dopasowania do zagrożeń. Adaptację stanowią działania długookresowe, których celem jest modyfikowanie: zagrożeń, wrażliwości uczestników czy ekspozycji grup społecznych oraz rozłożenie strat i kosztów tak, by stały się akceptowalne. Z kolei termin dopasowanie odnosi do działań konkretnej jednostki, podejmowanych w krótkiej perspektywie czasowej. Celem dopasowania jest minimalizacja ryzyka i niepewności oraz negatywnych konsekwencji psychologicznych. Svenson i Fischhoff (1995) przedstawili procedurę działania, umożliwiającą rozwiązywanie konfliktów stron uczestniczących w procesie zarządzania ryzykiem. Opisali konflikt między mieszkańcami domów zanieczyszczonych przez radon a lokalną władzą i instytucjami oraz agencjami ubezpieczeniowymi. Autorzy przedstawili percepcję zagrożenia z perspektywy mieszkańców w formie schematu drzewa decyzyjnego. Problemy które powinni rozwiązać mieszkańcy dotyczą kosztów przebudowy domów, kosztów zdrowotnych w przypadku podjęcia lub niepodjęcia remontów i samopoczucia. Svenson i Fischhoff (1995) wyróżnili trzy rodzaje decyzji mieszkańców oraz ich konsekwencje pod postacią: a) niezbędnych nakładów (z udziałem budżetu i agencji rządowych lub społecznych), b) ryzyka dla zdrowia, c) niezbędnych natychmiastowych kosztów, d) wydatków długoterminowych, oraz e) kosztów emocjonalnych. Żadne z przedstawionych drzew decyzyjnych nie wyczerpuje zbioru wszystkich możliwych działań i sytuacji. W tym przypadku schematy decyzyjne wskazują na rozbieżności między stanowiskami stron i ich konsekwencje. Umożliwiają zrozumienie motywów podjętych decyzji i obrazują koszty stanowiące ich konsekwencje.

Lewkowicz (2011) podkreśla, że przeprowadzając audyt środowiska, nie należy jednocześnie zapominać o podstawowych prawidłowościach wskazujących, iż ściśle ilościowe podejścia do kontroli rzadko odzwierciedlają kontekst danego otoczenia czy środowiska; współczesne modele audytu CPTED nie mają na celu ochrony infrastruktury krytycznej przed zamachami terrorystycznymi. Jednak wiele cech tych modeli

może być wykorzystanych do tego celu i zostały one zaadaptowane do modelu ATRiM; żadne współczesne modele audytu CPTED nie zawierają w sobie CPTED drugiej generacji, która bada społeczne, kulturowe i odnoszące się do zarządzania aspekty infrastruktury krytycznej. Niezwykle cenne jest jednak to, iż model łączy w sobie różne koncepcje CPTED pierwszej i drugiej generacji, a także prewencji sytuacyjnej, które łącznie pozwoliły na wypracowanie dwunastu strategii obejmujących takie elementy, jak: terytorialność, obserwacja, kontrola dostępu, wizerunek/utrzymanie, zwiększenie wysiłku zmierzającego do popełnienia przestępstwa, zwiększenie ryzyka dla sprawcy, zmniejszenie korzyści płynących z przestępstwa, ograniczenie czynników sprzyjających przestępstwu, spójność społeczna, powiązanie z sąsiedztwem, kultura lokalnej społeczności, próg skuteczności.

Przykładem nowego podejścia do zagadnienia prewencji jest amerykański program „Prewencja przestępczości przez projektowanie środowiska” (*Crime prevention through environmental design – CPTED*). Uczestniczą w nim takie organizacje, jak: *International Society of Crime Prevention Practicioners, National Crime Prevention Institute, National Institute of Justice, American Institute of Architects Research Division, American Association of Retired Persons Criminal Justice Services* i wiele innych (Crowe, 1991). Z prowadzonych przez te organizacje badań wynika, że program CPTED istotnie redukuje poziom przestępczości, w niektórych społecznościach nawet o 40 procent. Zasadniczym celem CPTED jest projektowanie takiego środowiska oraz efektywnego wykorzystania istniejących obiektów, które pozwoli na redukcję lęku przed zostaniem ofiarą oraz redukcję przestępczości. Jak zauważają autorzy programu, sprzyja to pozytywnej ocenie jakości życia wśród mieszkańców (Crowe, 1991).

Przeprowadzenie procedury CPTED wymaga wsparcia ze strony mieszkańców, oraz innych kluczowych uczestników. Przeprowadzenie CPTED wymaga identyfikacji zjawiska przestępczości oraz szczegółowych problemów związanych z załamaniem porządku w obszarze sąsiedztwa. Wymaga analizy projektów lub propozycji dotyczących potencjalnych czynników sprzyjających przestępczości, tworzenia projektów prewencyjnych lub korekcyjnych i wyboru preferowanych wariantów działania, monitorowania oraz ewaluacji procesu implementacji projektu, a na koniec omówienia uzyskanych rezultatów.

Przykłady zaleceń i działań podejmowanych w ramach CPTED w odniesieniu do sąsiedztwa, obejmują: a) minimalizację liczby wejść oraz wyjść z bloku;

b) projektowanie dróg rozładujących korki; c) maksymalizowanie możliwości wzrokowej kontroli otoczenia przez mieszkańców; d) wspieranie wykorzystania przestrzeni publicznej przez mieszkańców; e) zapewnienie odpowiedniego oświetlenia ulic, parków, ścieżek oraz alejek; oraz f) zachęcanie mieszkańców do wzajemnej obserwacji. Przykłady zaleceń i działań podejmowanych w ramach CPTED w odniesieniu do domów, obejmują: a) wyraźne wyróżnienie własności prywatnej (np. podwórko, podjazd) od przestrzeni publicznej (ulic, chodników) za pomocą krzewów, różnokolorowych kostek brukowych, zróżnicowanej gradacji materiału; b) zapewnienie rozległej perspektywy na obszar otaczający dom; c) zapewnienie domownikom wzrokowej dostępności obszaru wejścia; d) unikanie takich krajobrazów, które mogą ułatwiać sprawom ukrycie się (kryjówki, ograniczenia perspektywy); e) instalowanie specjalnego, silnego oświetlenia; oraz f) antywłamaniowe zabezpieczenie drzwi wejściowych. Przykłady zaleceń i działań podejmowanych w ramach CPTED w odniesieniu do budynków wielorodzinnych (*apartment buildings*), obejmują: a) stworzenie wspólnej przestrzeni, która wspierała by interakcje między mieszkańcami; b) minimalizowanie ilości mieszkań przypadających na jedno wejście; c) instalację domofonów, d) właściwe oświetlenie wspólnego wejścia; e) wyposażenie drzwi wejściowych w blokadę klamki (otwieranie od wewnątrz) oraz wizjer; f) zapewnienie łatwego do obserwacji terenu zabaw dziecięcych; oraz g) zapewnienie okien sprzyjających obserwacji w pomieszczeniu pralni. Przykłady zaleceń i działań podejmowanych w ramach CPTED w odniesieniu do przestrzeni powszechnie dostępnej obejmują: a) zachęcanie do wykorzystywania przez prawowitych użytkowników; b) unikanie lokalizacji miejsc nieoświetlonych i obszarów służących ukryciu się w pobliżu węzłów aktywności (*activity nodes*); c) zapewnienie odpowiedniego oświetlenia; oraz d) unikanie miejsc służących schronieniu włóczęgów, osób wałęsających się. Tak rozumiana prewencja przestępczości wymaga zaangażowania mieszkańców sąsiedztwa, nowych mieszkańców, osób zarządzających budynkami, planistów miejskich, stowarzyszeń i organizacji lokalnych, policji oraz przedstawicieli agencji ubezpieczeniowych (np. niższe stawki ubezpieczeniowe dla osób modernizujących dom, mieszkanie i otoczenie) (Crowe, 1991).

Zaborska (2010) przeprowadziła badania percepcji bezpieczeństwa wśród mieszkańców osiedli: a) strzeżonych, b) projektowanych na zasadzie przestrzeni bronionej, oraz c) otwartych. Zaborska (2010) zauważa, że osiedla strzeżone są coraz częściej pojawiającym

się sposobem zabudowy mieszkaniowej w większych miastach Polski. W publikacjach na temat osiedli zamkniętych wskazuje się na negatywne skutki grodzenia, takie jak formalizacja kontaktów społecznych, rozrywanie więzi sąsiedzkich, segregację społeczną jak również degradację przestrzeni publicznej i rozczłonkowanie architektury miasta. W odpowiedzi na szybki rozwój osiedli strzeżonych ważne jest poszukiwanie takich form zabudowy, które mogą stanowić alternatywę dla murów i płotów. Zaborska (2010) analizowała potrzeby mieszkaniowe współczesnych Polaków i okazało się, że najważniejszymi cechami przyszłego mieszkania są bezpieczeństwo, zadbane teren, cisza i spokój. Po przeprowadzeniu analizy czynnikowej kryteriów wyboru mieszkania wymiar bezpieczeństwa okazał się ortogonalny w stosunku do czynnika grodzenia. Wynik ten, powtarzający się we wszystkich badaniach, sugerował możliwość zapewnienia poczucia bezpieczeństwa mieszkańcom niezależnie od tworzenia barier ograniczających dostęp do osiedla. Następnym elementem badań Zaborskiej było porównanie charakterystyk mieszkańców wybranych osiedli zamkniętych i otwartych w Warszawie. Okazało się, że nie różnili się oni w zakresie kapitału społecznego, natomiast mieszkańcy osiedli zamkniętych istotnie wyżej oceniali swoje poczucie bezpieczeństwa. Do ważnych predyktorów poczucia bezpieczeństwa w miejscu zamieszkania należą takie cechy fizyczne osiedla jak: zadbane i dobra widoczność, oraz charakterystyki społeczne: poczucie wspólnoty i aktywność na osiedlu (Zaborska, 2010).

Powyższy przykład procedury zarządzania ryzykiem dotyczy sytuacji sąsiedztwa, czyli określonego terytorium i określonej grupy mieszkańców. W szerszej skali proces zarządzania ryzykiem jest znacznie bardziej złożony i wymaga zaangażowania znacznych środków instytucjonalnych, jak i społecznych. Ukazuje to m.in. Kołodziński (2011) opisując model cybernetyczny zarządzania bezpieczeństwem aglomeracji. Bezpieczeństwo globalne aglomeracji jest wypadkową wyróżnionych rodzajów bezpieczeństwa dziedzinowego – odnoszących się do wyróżnionych rodzajów zagrożeń. Pożądany jego poziom można uzyskać, dobierając odpowiednie wartości poziomów tych rodzajów bezpieczeństwa dziedzinowego. Te z kolei można osiągnąć wykonując określone działania zapobiegające powstawaniu danego rodzaju zagrożenia, przygotowując aglomerację na wypadek jego wystąpienia, tworząc Systemy Bezpieczeństwa Dziedzinowego Aglomeracji o określonych właściwościach (parametrach), które będą w stanie skutecznie reagować na wystąpienie danego rodzaju zagrożenia. Oznacza to,

że w przypadku ich wystąpienia program powinien posiadać siły i środki niezbędne do zapewnienia aglomeracji zgodnych z oczekiwaniami możliwości funkcjonowania (Kołodziński, 2011).

ZAKOŃCZENIE

W artykule omówiono genezę i modele procesów percepcji środowiska w różnej skali. Wskazano na znaczenie różnych aspektów przestrzeni miejskiej w badaniach prowadzonych w obszarze psychologii, urbanistyce, architekturze oraz w innych dyscyplinach. W obszarze psychologii a szczególnie wśród psychologów nurtu poznawczego i środowiskowego ważnym zagadnieniem było badanie mechanizmów percepcji środowiska zamieszkania i wiedzy o różnych jego aspektach. Wiedza środowiskowa w istny sposób kieruje ludzkim zachowaniem wpływając na preferencje użytkowników. Wiedza o środowisku charakteryzuje się różną skalą a szczególnie popularność wśród badaczy zdobyły koncepcje map poznawczych środowiska i obrazy/wyobrażenia o środowisku. Zachowania mieszkańców najczęściej przebiegają zgodnie z indywidualnymi wzorami zachowania, jak droga z domu do pracy i lokalizowane są w sąsiedztwie. Umysłowy i rzeczywisty krajobraz miejski stanowi ważny punkt odniesienia dla decyzji przestrzennych oraz w relacjach społecznych. Wiedza o zdarzeniach życia codziennego w tym o zagrożeniu przestępczością kształtuje klimat relacji międzyludzkich. Poczucie zagrożenia wywołuje lęk sytuacyjny w istotny sposób modyfikując zachowania ludzi. W artykule przywołano wybrane koncepcje przestępczości oraz wskazano ich psychologiczne konsekwencje. Zauważono znaczącą rolę środowiskowych wskaźników lęku, zagrożenia i przestępczości. Przywołano badania wyjaśniające mechanizmy determinujące poczucie bezpieczeństwa. Omówiono metody przeciwdziałania zagrożeniu przestępczością na poziomie indywidualnym i instytucjonalnym. Zwrócono uwagę na znaczenie przestrzeni bronionej i metody optymalizacji warunków środowiska.

LITERATURA

- Anooshian, L.J. (1996). Diversity within spatial cognition. Strategies underlying spatial knowledge. *Environment and Behavior*, 28, 471-493.
- Appleyard, D. (1970). Styles and methods of structuring a city. *Environment and Behavior*, 2, 100-117.
- Aragones, J.I., Arredondo, J. M. (1985). Structure of urban cognitive maps. *Journal of Environmental Psychology*, 5, 197-212.
- Aragones, J.I., Arredondo, J.M. (1995). Structure of urban cognitive maps. W: T. Garling (red.), *Urban cognition*.

- Readings in environmental psychology*. London: Academic Press.
- Baguley, T. (1993). *Ordinal recall in spatial models*. Referat zaprezentowany na 6 Konferencji Europejskiego Towarzystwa Psychologii Poznawczej. Kopenhaga.
- Bandura, A. (1977). Analysis of modeling processes. W: F.H. Clarizio, C.R. Craig, W. Mehrens (red.), *Contemporary issues in educational psychology*. Allyn and Bacon.
- Bańka, A. (2002). *Spoleczna psychologia środowiskowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Bańka, A. (2003) Historia badań dotyczących człowieka i środowiska. (W:) Bańka, A. (Red.) *Forma i przestrzeń w świadomości mieszkańców i projektantów projektantów*. (24-39). Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bańka, A. (2008). Czy i jak psychologia może przyczynić się do poprawy jakości życia? Ewolucja sposobów pojmowania roli środowiska w psychologii. W: R. Derbis (red.), *Jakość życia. Od wykluczonych po elity* (s. 57-762). Częstochowa: Wydawnictwo Akademii J. Długosza.
- Bańka, A. (2009). Tożsamość w obliczu wyboru. *Czasopismo Psychologiczne*, 15, 2.
- Bańka, A. (2010). Konsumpcja afordancji środowiskowych a przestrzenna lokacja i relokacja tożsamości. W: M. Górnik-Durose, M. Zawadzka (red.), *Konsumpcja w życiu, życie w konsumpcji: psychologiczne ścieżki współzależności* (s. 86-105). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Bańka, A. (2011) Przywiązanie do miejsca i jego znaczenie w cyklu życia człowieka, W: A. Bańka (red.), *Symbole, przemiany, oraz wizje przestrzeni życia* (s. 7-14), Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura – Komisja Urbanistyki i Planowania Przestrzennego PAN.
- Bańka, A. (2013). *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*. Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bańka, A., Hauziński. (2003) Percepcja bezpieczeństwa środowiskowego w przestrzeni zurbanizowanej zagrożonej przestępczością. W: A. Bańka (red.) *Forma i przestrzeń w świadomości mieszkańców i projektantów* (s. 5-23). Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bell, P. A., Greene, T. C., Fisher, J. D., Baum, A. (2004). *Psychologia środowiskowa*. Gdańsk: GWP.
- Berton, M.W., Stabb, S. D. (1996). Exposure to violence and post-traumatic stress disorder in urban adolescents. *Adolescence*, 31, 122, 489-497.
- Chilton, S., Covey, J., Hopkins, L., Jones-Lee, M., Loomes, G., Pidgeon, N., Spencer, A. (2002). Public perceptions of risk and preference-based values of safety. *Journal of Risk & Uncertainty*. 25, 3, 211-232.
- Coffer, C.N., Appley, M. H. (1972). *Motywacja. Teoria i badania*. Warszawa: PWN.
- Couclelis, H., Golledge, R.G., Gale, N., Tobler, W. (1995). Exploring the anchor-point hypothesis of spatial cognition. W: D. Canter (red.), *Readings in environmental psychology. Urban cognition* (s. 37-60). London: Academic Press.
- Crowe, B.J. (1991). *Crime prevention through environmental design – program*. Canada: CPTED Association.
- Cvetkovich, G., Earle, T.C. (1995). Classifying hazardous events. W: D. Canter (red.), *Readings in environmental psychology*. Londyn: Academic Press.
- Derbis, R., Bańka, A. (1998). *Poczucie jakości życia a swoboda działania i odpowiedzialność*. Poznań: SPA.
- Downs, R.M., Stea, D. (1973). *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago: Aldine.
- Downs, R. M., Stea, D. (1977). *Maps in minds: Reflections on cognitive mapping*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Downs, R.M. (1981). Maps and mappings as metaphors for spatial representation. W: L.S. Liben, A.H. Patterson, N. Newcombe (red.), *Spatial representation and behavior across the life span* (s. 143-166). New York: Academic Press.
- Downs, R. M., Liben, L. S. (1985). Children’s understanding of maps. W: P. Ellen., C. Thinus-Blanc (red.), *Cognitive processes and spatial orientation in animal and man* (t. 2, s. 202-219). Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- De Jong, K. A., Samsonovich, A. V., Ascoli, G. A. (2006). *An integrated self-aware cognitive architecture*. GMU Team Bica. Phase I Preliminary Report.
- Elias, A. (1993). *Psychologia ekologiczna*. Warszawa: WIP PAN.
- Eliasz, A. (2000). Psychologia ekologiczna, W: J. Strelau (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Gdańsk: GWP.
- Evans, G.W., Cohen, S. (1987). Environmental stress. W: D. Stokols., I. Altman (red.). *Handbook of environmental psychology* (s. 571-610). New York: Wiley.
- Eyles, J. (1988). Objectifying the subjective: the measurement of environmental quality. *Social Indicators Research*, 22, 139-153.
- Finke, R.A. (1989). *Principles of mental imagery*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Franus, E. (1977). *Rozwój niemowlęcia*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Gärling, T. (1995). *Urban cognition. Readings in environmental psychology*. London: Academic Press.
- Gerstman, S. (1961). *Kształtowanie uczuć dzieci i młodzieży*. Warszawa: PZWS.
- Golledge, R.G. (1978). Learning about urban environment. W: T. Carlstein (red.), *Timing space and spacing time* (s. 76-98). London: Arnold.
- Golledge, R. G. (1999). *Wayfinding behavior: Cognitive mapping and other spatial processes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gough, J. (1996). *Natural hazards and risk management*. TEPHRA. New Zealand: Lincoln University.
- Hauziński, A., Bańka, A. (2003). Geneza oraz struktura regionów mentalnych w mapach poznawczych środowiska zagrożonego przestępczością. *Czasopismo Psychologiczne*, 8, 2.
- Hauziński, A. (2003). *Mapy poznawcze środowiska zamieszkania zagrożonego przestępczością*. Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Hauziński A. (2007). Typologia i funkcje obrazu bezpieczeństwa w umyśle człowieka a prewencja środowiska zamieszkania przed przestępczością. W: J.M. Stanik (red.), *Problemy profilaktyki oraz interwencji społecznej i prawnej wobec zjawisk paraprastępczych i przestępczych*. Warszawa: Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.
- Herman, J.F., Miller, B.S., Shiraki, J.H. (1995). The influence of affective associations on the development of cognitive maps of large scale environments. W: T. Garling (red.), *Urban cognition. Readings in environmental psychology*. London: Academic Press.
- Hołyst, B. (2005). *Psychologia kryminalistyczna*. Warszawa: Wyd. Lexis Nexis.

- Huguet, M. (1983). Środowisko zamieszkania. W: M. Reuchlin (red.), *Psychologia życia codziennego* (s. 148-231). Warszawa: PWN.
- Jeannerod, M. (1994). The representing brain: Neural correlates of motor intention and imagery. *Behavioral and Brain Sciences*, 17, 187-245.
- Kaplan, S. (1973). Cognitive maps, human needs and the designed environment. W: W.F.E. Preiser (red.), *Environmental design research* (t. 1, s. 275-283). Stroudsburg: Dowden, Hutchinson, Ross.
- Kołodziński, E. (2011). Model cybernetyczny zarządzania bezpieczeństwem aglomeracji W: M. Lisiecki, B. Sitek (red.), *Bezpieczeństwo dużych i średnich aglomeracji z perspektywy europejskiej* (s. 349-365). Józefów: Wydawnictwo WSGE.
- Kosslyn, S. M. (1980). *Image in mind*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lalli, M. (1988). Urban identity. W: D. Canter, J.C. Jesuino, L. Soczka, G.M. Stephenson (red.), *Environmental social psychology. Proceedings of the NATO advanced research workshop on social and environmental psychology in the European Context* (s. 303-311). Lisbon, Portugal, September 1986, Kluwer, Dordrecht.
- Lee, T.R. (1973). Psychology and living space. W: R.M. Downs., D. Stea (red.), *Image and environment. Cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago: Aldine.
- Leiss, W. (1996). Three phases in the evolution of risk communication practice. *The Annals of The American Academy*, 545, 5, 85-94.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. New York:Harper.
- Lewkowicz, A. (2011). Kształtowanie bezpiecznej przestrzeni publicznej a problematyka przestępczości. W: M. Lisiecki, B. Sitek (red.), *Bezpieczeństwo dużych i średnich aglomeracji z perspektywy europejskiej* (s. 39-54). Józefów: Wydawnictwo WSGE.
- Ledzińska, M. (2000). Uczenie się wykraczające poza warunkowanie. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Psychologia ogólna* (s. 118). Gdańsk: GWP.
- Lewicka, M., Bańka, A. (2008). Psychologia środowiskowa. W: Strelau, J., Doliński, D (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki* (s. 497-544). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lisiecki, M, Sitek, B.(red.). (2011). *Bezpieczeństwo dużych i średnich aglomeracji z perspektywy europejskiej*. Józefów: Wydawnictwo WSGE.
- Lowrance, W.W. (1976). *Of acceptable risk: Science and the determination of safety*. Los Altos: Kaufman.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lynch, K. (1976). Enhancing the visual environment. W: P. Laconte (red.), *The environment of human settlements. Human well-being in cities* (t. 1, s. 261-265). New York: Pergamon Press.
- Lynch, K., Rodwin L. (1970). A Theory of Urban Form. W: H.M. Proshansky., W.H. Ittelson, L.G. Rivlin (red.), *Environmental psychology. Man and his physical setting*. New York: Holt, Reinhart, Winston.
- Milgram, S. (1974). The Experience of Living in Cities. W: J. H. Sims., D. D. Bauman, (red.), *Human behavior and the environment: Interactions between man and his physical world* (s. 217-240). Chicago: Maaroufa Press.
- Milgram, S. (1976). The experience of living in cities. W: Richerson, Mc. Evoy (red.), *Human ecology. An environmental approach*. Duxbury: Duxbury Press.
- Miller, G.A., Galanter, E., Pribram, K.H. (1980). *Plany i struktura zachowania. Biblioteka Psychologii Współczesnej*. Warszawa: PWN.
- Munroe, R.L., Munroe, R.H. (1974). Effect of environmental experience on spatial ability in an east African society. W: J.H. Sims, D.D. Baumann (red.), *Human behavior and the environment: Interactions between man and his physical world* (s. 316-326). Chicago: Maaroufa Press.
- Nasar, J.L., Jones, K. M. (1997). Landscapes of fear and stress. *Environment and Behavior*, 29, 5, 291-323.
- Neiser, U. (1967). *Cognitive psychology*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Nowell, B., Boyd, N. (2010) Viewing community as responsibility as well as resource: deconstructing the theoretical roots of psychological sense of community. *Journal of Community Psychology*. 38, 7, 828-841. 1
- O'Keefe, J., Nadel, L. (1978). *The hippocampus as a cognitive map*. New York: Clarendon.
- O'Riordan, T. (1995). Introduction: risk management in its social and political context. W: D. Canter (red.), *Readings in environmental psychology*. London: Academic Press.
- Paivio, A. (1986). *Mental representation: A dual coding approach*. New York: Oxford University Press.
- Piaget, J., Inhelder, B., Szeminska, A. (1960). *The child's Conception of geometry*. New York: Basic Books.
- Piaget, J. (1966). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.
- Piaget, J. (1991). Rozwój percepcji jako funkcja wieku. W: P. Fraisse, J. Piaget (red.), *Zarys psychologii eksperymentalnej* (s. 182-243). Warszawa: PWN.
- Pfeffer, K., Baud, I., Denis, E., Scott, D., Sydenstricker-Neto, J. (2013). Participatory spatial knowledge management tools. *Information, Communication & Society*, 16, 2, 258-285.
- Popiołek, K. (red.). (2001). *Człowiek w sytuacji zagrożenia. Kryzysy, katastrofy, kataklizmy*. Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Popiołek, K., Bańka, A. (red.). (2007). *Kryzysy, katastrofy, kataklizmy w kontekście narastania zagrożeń*. Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Popiołek, K., Bańka, A. (red.). (2010). *Kryzysy, katastrofy, kataklizmy w perspektywie psychologicznej*. Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Pyle, G. F., Hanten, E. W., Williams, P. G., Pearson II, A. L., Doyle, J. G., Kwofie, K. (1974). *The spatial dynamics of crime*. Chicago: The University of Chicago, Department of Geography.
- Pylyshyn, Z. W. (1981). The imagery debate: Analogue media versus tacit knowledge. *Psychological Review*, 88, 16-45.
- Sanoff, H. (1999). *Integrowanie programowania, ewaluacji i partycypacji w projektowaniu architektonicznym. Podstawy teorii* Z. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Stowarzyszenia Psychologia i Architektura.
- Sanoff, H. (2013). *Projektowanie demokratyczne. Studia przypadków planowania partycypacyjnego środowisk małych miast*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Stowarzyszenia Psychologia i Architektura.
- Sillamy, N. (1989). *Słownik psychologii* (s. 304). Katowice: Wydawnictwo „Książnica”.

- Slovic, P. (1997). Public perception of risk. *Journal of Environmental Health*, 5, 22-24.
- Slovic, P. (red.). (2000). *The perception of risk*. London: Earthscan Publications.
- Stokols, D. (1974). A Social – Psychological Model of Human Crowding Phenomena. W: J.H. Sims, D.D. Bauman (red.), *Interactions between man and his physical world* (s. 240-262). Chicago: Maaroufa Press.
- Stokols, D. (1995). The Paradox of Environmental Psychology. *American Psychologist*, 50, 10, 821-837.
- Studenski, R. (2012). Zarządzanie bezpieczeństwem w sytuacji zagrożenia katastrofą lub kataklizmem. W: K. Popiołek, A. Bańka, K. Balawajder (red.), *Spoleczna psychologia stosowana. Człowiek w obliczu kryzysów, katastrof i kataklizmów* (t. 1). Poznań – Katowice: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura – SWPS.
- Svenson, O., Fischhoff, B. (1995). Levels of environmental decisions. W: D. Canter (red.), *Readings in environmental psychology*. London: Academic Press.
- Szewczuk, W. (1977). *Psychologia zapamiętywania. Badania eksperymentalne* (s. 210). Warszawa: PWN.
- Thomas, N.J.T. (1999). Are theories of imagery theories of imagination? An active perception approach to conscious mental content. *Cognitive Science*, 23, 207-245.
- Thomas, C. J., Bromley, R. D. F. (2000). City centre revitalisation: problem of fragmentation and fear in the evening and night-time city. *Urban Studies*, 37, 8, 1403-1429.
- Thomas, Laura E. (2013). Spatial working memory is necessary for actions to guide thought. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 39, 6, 1974-1981.
- Tomaszewski, T. (1984). *Ślady i wzorce*. Warszawa: WSiP.
- Tyszka, T. (1986). *Analiza decyzyjna i psychologia decyzji*. Warszawa: PWN.
- Vallacher, R. R., Nowak, A. (2006). Coherence in human experience and psychological science. W: P. Van Lange (red.), *Bridging social psychology: The benefits of transdisciplinary approaches* (s. 77-82). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Viscusi, W.K., Zeckhauser, R.J. (1996). Hazard communication: warnings and risk. *The Annals of the American Academy*, 545, 5, 106-115.
- Waldum, E. R. Sahakyan, L. (2013). A role for memory in prospective timing informs timing in prospective memory. *Journal of Experimental Psychology: General*, 142, 3.
- Wallis, A. (1967). *Socjologia wielkiego miasta*. Warszawa: PWN.
- Walmsley, D.J., Lewis, G.J. (1997). *Geografia człowieka. Podejścia behawioralne*. Warszawa: WN PWN.
- Zaborska, K. (2010). *Życie społeczne w osiedlach zamkniętych. Program „Bezpieczna przestrzeń” jako alternatywa w stosunku do grodzenia*. Praca doktorska. Warszawa: Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zannaras, G. (1976). The relation between cognitive structure and urban form. (s. 336-350). W: G.T. Moore, R.G. Golledge (red.), *Environmental knowing. Theories, research, and methods*. Stroudsburg: Dowden, Hutchinson and Ross.

